

Comparing the effectiveness of Charonsor of Golestan in linguistic and literary features

Remazan Mojavezy¹ | Maryam Shabanzadeh^{2✉} | Abbas Nikbakht³

1. Ph.D. Student, Persian Language and Literature, Sistan and Baluchestan University, Zahedan, Iran.

2. Corresponding Author: Associate Professor Department of Persian Language and Literature, Sistan and Baluchestan University, Zahedan, Iran, Email: mshabanzadeh@lihu.usb.ac.ir

3. Associate Professor of Persian Language and Literature Department, Sistan and Baluchestan University, Zahedan, Iran.

Article history: Received 10 October 2022;

Received in revised form 27 November 2022;

Accepted 29 November 2022

Abstract

the Charonsor (four elements) of Bidel Dehlavi was written in Golestan following Saadi's style, Bidel's method in each of the chapters is the same as Saadi's method, i.e. mixing verse and prose. In terms of language, Bidel has used more market and slang words and has been more successful in making them real. In this research, the authors try to introduce the structure of the Charonsor of this work and compare it with Golestan in two linguistic and literary sections. The results of the research, which is carried out by the method of content analysis, show that the Charonsor are rich in verbal and spiritual arrays, the presence of different types of 'saj' and, accordingly, the balance, enriched the music of speech and made it poetic, and from this point of view, about It is very close to the prose of Golestan. In terms of language, despite the complexities and difficulties of the prose of the Charonsor, there are no unfamiliar and strange words - except for a few Indian words and expressions - throughout this work. One of Bidel's stylistic coordinates and innovation in the Charonsor is special combinations that have been very effective in creating words.

Keywords: Golestan Saadi, Charonsor, Bidel Dehlavi, literary features, linguistic features.

1. Introduction

By writing Golestan, Saadi presented a rhythmic prose which has remained unchanged for centuries and encourages everyone to compose a work in the style of Sheikh Shiraz. Some of these works were written directly under the influence of Golestan and some indirectly. One of the them that has reached the style of Golestan outside of Iran is Chahar Onsar Bidel Dehlavi. Bidel discovered the four elements in 1116 AH. By referring to verses, narrations and poems, he wrote it based on Golestan's method. Based on Bahar's classification in stylistics, Bidel's prose belongs to the period between the 10th and 13th centuries of Hejri. Bahar lists the stylistic features of this period as follows:

“In Iran and India, general prose and scientific books were written in a simple and fluent prose, and perhaps they were inferior to the Timurid Era in their quality and lack of sophistication; however, technical prose was not forgotten. To show their knowledge, the court clerks and educated people imitated Zafarnameh and Wasaf. What is similar between the prose Safavid era and that of the old prose in the technical prose is the rhythm and poetic complexities causing difficulty in understanding. The content is lost in the hands of the reader” (Bahar, 1373, Vol. 171:3).

1.1. Research methodology

Using content analysis and using library sources, the researchers first extracted the linguistic features of Golestan and Chahar Onsar at the lexical and syntactic level and compared their frequency in the two prose. They examine the degree of success or failure of Bidel in creating a work in the style of

Golestan. In the following section, the literary features and the quality of the visualizing the four elements, weaknesses and innovations of Bidel are compared with those of Golestan.

2. Discussion

Golestan is one of the most valuable prose works of the 7th century. This educational work is written with melodious prose, mixed with order and various innovative techniques. Before Saadi, some writers decorated their words with melody and mixed both verse and prose, but none of them succeeded in this style of writing, and their work does not have the tenderness of Saadi's prose, because Saadi has verbal embellishments. His prose is called easy and restrained. Saadi's writing style in Golestan caused the attention of prose writers to turn to Golestan centuries later and make it a model for their writing" (Khatibi, 599: 1383). In the prose of Golestan, there is no sign of rhetoric, phrasing, exaggeration of phrases and poems, verses and idiomatic expressions. In it, Saadi has used many stylistic elements in perfect moderation. These features have caused his prose to be widely imitated inside and outside of Iran. Four Elements of Bidel is one of these works that was written in the Indian subcontinent in the style of Golestan. In stylistics, Bahar has listed some features for Golestan, the criteria for comparing the four elements will be these features. In the topic of non-Persian words, referring to Moein dictionary, the national identity of the word is determined.

Saadi pondered in the prose of the past and rejected everything that he thought was unnecessary and useless, and everything that he found useful and necessary, he put into practice. What he added from himself was first order and proportion and diversity, second priority of essential over non-essential, third respecting the reader's mood, fourth respecting the relations between prose and order, fifth respecting the rhythm of words, sixth respecting brevity and brevity, seventh respecting the words in terms of eloquence and leaving the combinations of demanding words and archaic words that hinder eloquence, and eighth is observing politeness and politeness" (Bahar, 1373, vol.3:125).

3. Conclusion

Bidel's Four Elements is among the works that were written under the influence of Golestan's prose, Bidel tried to go step by step with Saadi works in many aspects. The use of Arabic, slang, and taboo words can be seen in this work. The most important syntactic feature of this work is the omission of the verb, in which Bidel is close to Saadi's style and context. In terms of word formation, Bidel has succeeded and in four elements, 430 words with various grammatical constructions are seen, which have not been similar in Persian language before, part of the difficulty of Bidel's prose is related to these words. At the literary level, the use of *sajja*, original verbal crafts such as marriage, which is based on *sajja*, has given a special flourish to the music of Kalam, and in this section, four elements have been developed according to Golestan. From the point of view of the science of expression, the use of recognition, simile and metaphor is frequent. Beadle's metaphors are more of the Mekaniye type. These metaphors are new and original and do not match with the classical criteria, so the reader has difficulty in understanding the meaning of the expressions. The shortcomings and defects of the four elements are evident in two parts. First the structure of the stories and second the number of poems which are included in the text. In many cases, these verses do not complete the topic but start another topic. All in all, in many components, the four elements are close to Saadi's style, but no other innovation can be observed in Bidel's prose except for the morphology.

4. References

- Abdul Ghani. (1972). **Mirza Abd al-Qadir Bidel's life and works**, translated by Mir Mohammad Asif Ansari, Kabul: Faculty of Literature.
- Arezo, A. (2008). **the perfect human being from the point of view of Bidel and Hafez**, Tehran: Soureh.
- Bahar, M. (1994). **stylistics**, three volumes, sixth edition, Tehran: Tous.
- Basak, H. (2022). Original imagery in Bidel Dehlavi's sonnets, **Subcontinental Researches**, 14(42): 63-92.
- Bidel Dehlavi, A. (2013). **Chahar Onsar Bidel**, reprinted by Seyyed ziyauddin Shafi'i, first edition, Tehran: Al-Hoda.
- Dashti, A., Mahouzi, M. (2018). **Saadi's Realm**, second edition, Tehran: Zovar.
- Habib, A. (2015). **Bidel and Chahar onsar**, first edition, Tehran: Parnian Khyal.
- Khalili, Kh. (2013). **Faiz Quds**, Tehran: Al-Mahdi.

- Khatibi, H. (2013). **The Art of Prose in Persian Literature**, 6th edition, Tehran: Zovar.
- Monzavi, A. (1973). **Tabseh in Golestan Saadi**, Vahid Publication, numbers 113-116: Tehran.
- Moqrabi, M. (1991). **composition in Persian language**, Tehran: Tous.
- Mujadadi, Gh. H. (1971). **Bidel recognition**, Kabul University.
- Najafi, A. (2000). **Persian folk culture**, Tehran: Niloufar.
- Najm Razi. (1998). **Mursad al-Abad**, by Mohammad Amin Riahi, Tehran: Scientific and Cultural.
- Neshat, M. (2007). **The role of words and combinations in Saadi's works**, included in the collection of Moi Dost series of articles, compiled by Kaus Hasanli, pp. 218-237: Shiraz.
- Omar, M. (2007). **Bidel's special compounds in, Chahar Onsar**, first edition, New Delhi: Persian Research Center, Cultural Consultation, Embassy of the Islamic Republic of Iran.
- Rastgou, S. M. (1997). **The Art of speech preparation (Fande Fan)**, Tehran: Samit.
- Rezaei, R., Ghasemian, M. (2018). structural changes of Arabic words due to entering the Indian subcontinent, *Subcontinent Researches*, 11(37): 61-72.
- Saadi, M. (2013). **Kolliat**, by Mohammad Ali Foroughi, edited by Kazem Abedini Mutlaq, Tehran: Farhang.
- Sadeghian, M. A. (2018). **speech ornament in Farsi imagery**, second edition, Yazd: Yazd University.
- Serwat, M., and Anzabi-Najad, R. (1998). **Dictionary of Contemporary Popular Vocabularies**, Tehran: Sokhan.
- Shaar, J. (1971). **omitted in Saadi's speech**, included in a collection of articles about Saadi's life and poetry, pp. 239-250.
- Shafiei, M. (1977). Saadi in terms of style and grammar, *Armaghan magazine*, 59(2): 161-164.
- Shafiey Kadkani, M. R. (1997). **Poet of Mirrors**, 11th edition, Tehran: Agah.
- Shamisa, S. (1994). **A new look at the original**, first edition, Tehran: Mitra.
- Valipour, A., Hemmati, R. (2011). a tour in flower garden of Bidel Dehlavi's Chahar Onsar, *Subcontinent Researches*, 4(13): 115-140.
- Zandvakili, M., Ghasemian, M. (2021). The arrival of Arabic language in India and its reflection in the subcontinent, *Subcontinent Researches*, 13(40): 179-194.
- ZarrinKoob, A. H. (1959). **Hadith Khosh Saadi**, second edition, Tehran: Sokhan.

Cite this article Mojavvezy, R., Shabanzadeh, M., Nikbakht, A. (2024). Comparing the effectiveness of Charonsor of Golestan in linguistic and literary features. *Journal of Subcontinent Researches*, 16(46), 189-204. [DOI: 10.22111/jsr.2022.43653.2298](https://doi.org/10.22111/jsr.2022.43653.2298)

مقایسه میزان تأثیرپذیری چهار عنصر از گلستان در ویژگی‌های زبانی و ادبی

رمضان مجوزی^۱ | مریم شعبانزاده^۲ | عباس نیکبخت^۳

۱. دانشجوی دکتری زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه سیستان و بلوچستان، زاهدان، ایران.
۲. نویسنده مسئول: دانشیار گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه سیستان و بلوچستان، زاهدان، ایران، ایمیل: mshabanzadeh@lihu.usb.ac.ir
۳. دانشیار گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه سیستان و بلوچستان، زاهدان، ایران.

چکیده

«چهار عنصر» بیدل دهلوی به پیروی از سبک سعدی در گلستان به رشته تحریر درآمده است. روش بیدل در هر یک از فصل‌ها همان روش سعدی یعنی آمیختگی نظم و نثر است. از نظر زبانی بیدل از واژه‌های بازاری و عامیانه بیشتر استفاده کرده و در واژه‌سازی موفق بوده است. نگارندگان در این پژوهش می‌کوشند ضمن معرفی ساختار چهار عنصر، این اثر را در دو بخش زبانی و ادبی با گلستان سعدی مقایسه کنند. نتایج پژوهش که به روش تحلیل محتوا انجام شده است، نشان می‌دهد، چهار عنصر سرشار از آرایه‌های لفظی و معنوی است. وجود انواع سجع و به تبع آن موازنه، موسیقی کلام را غنا بخشیده، آن را شعرگونه ساخته و از این نظر تا حدود زیادی به نثر گلستان نزدیک کرده است. از نظر زبانی، با وجود پیچیدگی‌ها و دشواری‌های نثر چهار عنصر، در سرتاسر این اثر لغات نامانوس و غریب - جز چند واژه و اصطلاح هندی - مشاهده نمی‌شود. از مختصات سبکی و نوآوری بیدل در چهار عنصر ترکیبات خاص اوست که در ایجاز کلام بسیار مؤثر بوده است.

واژه‌های کلیدی: گلستان سعدی، چهار عنصر، بیدل دهلوی، ویژگی‌های ادبی، ویژگی‌های زبانی.

۱- مقدمه

سعدی با نگارش گلستان نثری مسجع عرضه کرد که پس از گذشت قرن‌ها بی‌بدیل باقی مانده و هر صاحب ذوقی را بر آن می‌دارد به شیوه شیخ شیراز اثری بیافریند؛ برخی از این آثار مستقیماً تحت تأثیر گلستان به نگارش درآمده‌اند و برخی غیرمستقیم. یکی از آثاری که در خارج از ایران به سبک و سیاق گلستان به طبع رسیده «چهار عنصر» بیدل دهلوی است. بیدل چهار عنصر را در سال ۱۱۱۶ ه.ق. به نگارش درآورده و با استناد به آیات، روایات و اشعار در ضمن متن، دقیقاً روش گلستان را در پیش گرفته است. براساس تقسیم‌بندی بهار در سبک‌شناسی، نثر بیدل به دوره بین قرن دهم تا سیزدهم هجری تعلق دارد. بهار ویژگی‌های سبکی این دوره را چنین برمی‌شمارد:

مطالعات شبه‌قاره، دوره ۱۶، شماره ۴۶، ۱۴۰۳، صص ۱۸۹-۲۰۴.

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۱/۰۹/۰۸

تاریخ ویرایش: ۱۴۰۱/۰۹/۰۶

تاریخ دریافت: ۱۴۰۱/۰۷/۱۸

استناد: مجوزی، رمضان؛ شعبانزاده، مریم؛ نیکبخت، عباس. (۱۴۰۳). مقایسه میزان تأثیرپذیری چهار عنصر از گلستان در ویژگی‌های زبانی و ادبی، مطالعات شبه‌قاره، ۱۶(۴۶)، ۱۸۹-۲۰۴.

DOI: [10.22111/jsr.2022.43653.2298](https://doi.org/10.22111/jsr.2022.43653.2298)

ناشر: دانشگاه سیستان و بلوچستان

© مجوزی، رمضان؛ شعبانزاده، مریم؛ نیکبخت، عباس.

«در ایران و هندوستان نثر عمومی و کتب علمی با نثر ساده و روان بود و احیاناً در سستی و کم‌مایگی از عصر تیموری نیز فروتر افتاده بود؛ اما در همان حال نثر فنی فراموش نشد و منشیان درباری و اهل فضل برای نشان‌دادن معلومات خود از ظفرنامه و صاف تقلیدمی کردند. چیزی که در نثر فنی عهد صفوی شباهتی به نثر قدیم دارد، یکی سجع است و دیگری تکلفات شاعرانه که موجب دشواری فهم و گم‌شدن سررشته مطلب از دست خواننده می‌شود» (بهار، ۱۳۷۳، ج ۳: ۱۷۱).

۱-۱- بیان مسئله و سؤالات تحقیق

گلستان از زمان پیدایش، اثری شایسته تقلید معرفی شد. این اثر بی‌تردید نماینده بی‌چون و چرای نثر مسجع است. منزوی در مقاله «تبع در گلستان سعدی» بیش از ۶۰ اثر را معرفی می‌کند که مستقیم یا غیرمستقیم تحت تأثیر این اثر به رشته تحریر درآمده‌اند. «چهار عنصر» یکی از آثاری است که به پیروی از نثر سعدی خلق شده و در ترکیب‌سازی و سجع‌پردازی پایه‌پای گلستان پیش‌رفته، در مواردی از جمله حذف حروف اضافه و ربط، پا را از گلستان فراتر گذاشته است. نگارندگان در این پژوهش برآنند تا ویژگی‌های زبانی و ادبی چهار عنصر را با گلستان مقایسه کنند و از رهگذر آن به سؤالات زیر پاسخ دهند:

۱- در قلمرو زبانی، بیدل در کدام بخش توانسته است نثر چهار عنصر را به سبک و سیاق گلستان نزدیک کند؟

۲- در مقایسه با گلستان، چهار عنصر از نظر کاربرد عناصر زبانی و ادبی چه جایگاهی دارد؟

۳- تقلید از سبک گلستان سعدی در کدام بخش چهار عنصر مشهودتر است؟

۱-۲- اهداف و ضرورت تحقیق

بیدل دهلوی در بین ادب‌دوستان به غزل‌سرایی شهرت دارد. بررسی آثار منثور او نشان می‌دهد که بیدل در فن نثر نیز دارای ذوق و قریحه است. چهار عنصر مفصل‌ترین اثر منثور این شاعر است که با وجود ارزش‌های فراوان ادبی و عرفانی، در نزد پژوهشگران ایرانی تاحدودی ناشناخته مانده است. پژوهش حاضر، از این منظر که قصد دارد به مقایسه عناصر ادبی و زبانی این اثر با گلستان بپردازد، جنبه مهمی از شیوه نویسندگی بیدل را آشکار می‌کند.

۱-۳- روش تفصیلی تحقیق

نگارندگان در این پژوهش که به روش تحلیل محتوا و با استفاده از منابع کتابخانه‌ای انجام شده است، ابتدا ویژگی‌های زبانی گلستان و چهار عنصر را در سطح لغوی و نحوی استخراج و بسامد آن را در دو اثر مقایسه کرده‌اند و از این رهگذر میزان توفیق یا عدم توفیق بیدل را در خلق اثری به سبک گلستان بررسی می‌کنند. در ادامه ویژگی‌های ادبی و کیفیت عناصر تصویرساز چهار عنصر، ضعف‌ها و نوآوری‌های بیدل با گلستان مقایسه می‌شود.

۱-۴- پیشینه تحقیق

در مورد بیدل و سبک شعری او پژوهش‌های زیادی در ایران، هند و افغانستان انجام شده است. پژوهش‌ها بیشتر بر غزلیات متمرکز بوده و به نثر او توجهی نشده است. چهار عنصر یکی از آثار کمتر شناخته‌شده بیدل است؛ از همین روی تاکنون تحقیقی مفصل و جامع در خصوص ذهن و زبان چهار عنصر انجام نشده است. این تحقیق با توجه به فاصله زمانی حدود ۶ قرن، می‌تواند اطلاعات مفیدی از تحوّل نثر فارسی در این دوره زمانی را در اختیار علاقه‌مندان به ادبیات فارسی قرار دهد. برخی تحقیقات مرتبط با پژوهش حاضر عبارت‌اند از: منزوی (۱۳۵۲) در مجموعه مقالاتی با عنوان «تبع در گلستان سعدی»، مقلدان گلستان را ۶۵ تن برشمرده و ضمن معرفی مختصر هر اثر، به سال چاپ و ذکر نسخه‌های موجود در کتاب‌خانه‌های مختلف بسنده کرده است. خلیلی (۱۳۸۳) در کتاب «فیض قدس» به زندگی و آثار بیدل پرداخته و در ادامه چهار عنصر را معرفی کرده، در پایان اثر هم به ذکر عقاید دیگران در خصوص بیدل پرداخته است. عمر (۱۳۸۷) در کتاب «ترکیبات خاص بیدل در

چهار عنصر» ترکیبات این کتاب را ابداعی و خاص دانسته است. ولی‌پور و همتی (۱۳۹۱) در مقاله «گلگشتی در گلزار چهار عنصر بیدل دهلوی» به معرفی نسخه‌های خطی چهار عنصر پرداخته و در کتابخانه‌های ایران تعداد نسخ خطی این اثر را چهار نسخه اعلام کرده‌اند. حبیب (۱۳۹۵) در کتاب «بیدل و چهار عنصر» به بررسی ساختار کتاب و بافت شعری در نثر بیدل پرداخته است. نویسنده در این کتاب به وضعیت اجتماعی هند در زمان زندگی بیدل اشاره کرده و سپس به ویژگی‌های فکری و ادبی چهار عنصر پرداخته است.

۲- معرفی اجمالی چهار عنصر

چهار عنصر مفصل‌ترین اثر مثنوی بیدل است. این کتاب در واقع زندگی‌نامه خودنگاشت اوست. در عنصر اول بیدل مختصری در شرح حال خود نوشته و سپس دیدارهای خویش با عارفان و صوفیان بزرگ را شرح می‌دهد. عنصر دوم به آغاز شاعری و ذکر عقاید فلسفی و عرفانی بیدل اختصاص دارد. در عنصر سوم درباره نگارش چند قطعه مثنوی که با اتفاقات عجیب و غریب همراه بوده است، سخن می‌گوید. عنصر چهارم به رخدادهای شگفتی اختصاص دارد که در طول زندگی برای او رخ داده است. بیدل در روایت حوادث به روش سعدی در گلستان از اشعار برای تفهیم بهتر مطلب کمک می‌گیرد. این اشعار عبارت‌اند از: ۸۸ غزل، ۲۵۴ قطعه، ۱۵۲ رباعی و ۵۹ مثنوی. شعرهایی که در چهار عنصر آمده، بیشتر سروده خود مؤلف است. نثر بیدل مختصات سبکی عصر تیموری را دارد که غالب نثرهای این دوره یا کم‌مایه و سست‌اند یا دشوار، پرطول و تفصیل و بی‌مزه یا بینابین. با راه یافتن استعارات و تشبیهات مجرد، جملات پیچیده و طولانی و عبارات مکرر برای افاده موضوع واحد، همچنین به دلیل راه یافتن کلمات نامأنوس، نثر دشوار و کم‌ارزش شده است (بهار، ۱۳۷۳، ج ۳: ۲۵۸). منتقدان نثر بیدل در مورد هنر نویسندگی او و به‌خصوص نثر چهار عنصر نظرات متفاوتی دارند؛ برخی بیدل را ستایش و برخی با لحنی تند انتقاد می‌کنند. خلیلی به پیچیدگی نثر بیدل اذعان دارد و می‌نویسد: «یا خود این مطالب از مباحث غامض علمی است، مانند مبحث وحدت وجود و روح یا یکی از مباحث شاعرانه است که بیدل مهارت خود را در آن به‌کار برده است» (خلیلی، ۱۳۸۳: ۸۷). نویسنده تذکره «نثر عشق» و محمد افضل سرخوش از دیگر کسانی هستند که نثر بیدل را ستایش کرده‌اند (ر.ک. عبدالغنی، ۱۳۵۱: ۳۹۳). از طرف دیگر، منتقدانی هستند که با لحنی تند، گزنده و طنزآمیز بیدل را به باد انتقاد می‌گیرند؛ حزین لاهیجی یکی از این منتقدان است: «نثر بیدل به فهم نمی‌آید، اگر مراجعت به ایران دست دهد برای ریشخند احباب ره‌آوردی بهتر از این نیست» (همان: ۳۹۰). منتقدی دیگر با لحنی تندتر نثر چهار عنصر را به استهزا می‌گیرد: «شما را دعوت می‌کنم عبارات چهار عنصر را لمح‌های با صدای بلند بخوانید. شما آوای خود را آوای وحش احساس خواهید کرد و خواهید پنداشت جنیان با شما سخن می‌گویند» (همان: ۳۹۱). در میان انتقادهای تند، نقدهای منصفانه را هم شاهد هستیم. عبدالغفور آرزو نثر بیدل را همانند شعرش متکلف و مبهم ارزیابی می‌کند؛ با این تفاوت که ابهام و پیچیدگی غزلیات، هنرمندانه اما حرکت نثر به سمت عریانی است (آرزو، ۱۳۸۸: ۱۰۶).

۲-۱- مقایسه ویژگی‌های زبانی و ادبی چهار عنصر و گلستان

گلستان در شمار ارزشمندترین آثار مثنوی سده هفتم قرار دارد. این اثر تعلیمی با نثری آهنگین، آمیخته به نظم و با بهره‌گیری از انواع صنایع بدیعی نگارش یافته است. پیش از سعدی نویسندگانی کلام خود را به سجع مزین می‌کردند و هم نظم و نثر را به هم می‌آمیختند؛ اما هیچ‌کدام در این شیوه نگارش توفیقی نیافتند و اثر آنان لطافت نثر سعدی را ندارد؛ «چون سعدی آراستگی‌های لفظی و معنوی را با هنرمندی خاص در کنار یکدیگر قرارداد، نثر او سهل و ممتنع نامیده شده است. سبک نگارش سعدی در گلستان سبب شد تا قرن‌ها بعد توجه نثرنویسان به گلستان معطوف باشد و آن را سرمشق نویسندگی خود قرار دهند» (خطیبی، ۱۳۸۳: ۵۹۹). در نثر گلستان نشانی از لفاظی، عبارت‌پردازی، افراط در آوردن عبارات و اشعار، آیات و

سجع‌های متکلف دیده نمی‌شود. سعدی در گلستان عناصر سبکی متعددی را در کمال اعتدال به‌کار برده است؛ همین ویژگی‌ها باعث شده نثر او به فراوانی در داخل و خارج از ایران مورد تقلید قرار گیرد. چهار عنصر بیدل یکی از همین آثار است که در شبه‌قاره هند و به سبک و سیاق گلستان به رشته تحریر درآمده است. بهار در سبک‌شناسی، ویژگی‌هایی را برای گلستان برشمرده است که معیار مقایسه چهار عنصر همین ویژگی‌ها خواهد بود. در مبحث واژه‌های غیرفارسی با مراجعه به فرهنگ معین، هویت ملی واژه مشخص شده است.

«سعدی در نثر گذشتگان غور کرده و هرچه در نظرش نابایست و نابکار آمده است، طرد کرده و هرچه را به‌کار و بایست یافته، به‌کار بسته است و آنچه که از خود بر آن افزوده است: اول ترتیب و تناسب و تنوع، دوم رجحان ضروری بر غیر ضرور، سوم مراعات حال خواننده، چهارم رعایت مناسبات نظم و نثر، پنجم رعایت آهنگ کلمات، ششم رعایت اختصار و ایجاز، هفتم رعایت الفاظ از حیث فصاحت و بلاغت و ترک ترکیبات دشخوار و لغات وحشی یا سوقی که مخل فصاحت و بلاغت است و هشتم رعایت نزاکت و ادب» (بهار، ۱۳۷۳، ج ۳: ۱۲۵).

۱- ترتیب و تناسب: سعدی ابواب گلستان را طوری ترتیب داده است که هر یک دیگری را می‌آراید و به‌سبب تنوع مقالات رفع خستگی می‌کند (همان: ۱۲۶). ترتیب و تناسب در چهار عنصر آن‌گونه که باید رعایت نشده است. در نگارش هر چهار عنصر آشفته‌نگی در ذکر مطالب دیده می‌شود. حوادثی که به شخصیت و جهان‌بینی استادان بیدل و عرفا تعلق دارد، در یک فصل خاتمه نمی‌یابد، در فصول بعدی نیز به‌مناسب‌های مختلف تکرار می‌شود. راه‌یافتن حوادث فرعی در میان حوادث اصلی، وارد شدن مباحث مشروح فلسفی، جای‌گرفتن اشعار طولانی در متن که گاه متجاوز از پنجاه بیت است، درک مطالب این اثر را دشوار می‌کند.

۲- مراعات حال خواننده: سعدی به‌دلیل رعایت ترتیب و تناسب، شرایطی را فراهم می‌کند که خواننده نه‌تنها از انس‌گرفتن با گلستان پیشیمان نیست؛ بلکه با رغبت با متن همراهی می‌کند. چهار عنصر از این نظر نیز راه گلستان را پیش‌نگرفته، بلکه نثری دشوار عرضه کرده است که خواننده برای فهم مقصود نویسنده دچار مشکل می‌شود. جملات طولانی و سرشار از صنایع بدیعی، نحوپیشی، حذف حروف ربط و اضافه و ترکیبات خاص بیدل دشواری متن چهار عنصر را دوچندان کرده است.

۳- مراعات تناسب نثر و نظم: تناسب نثر و نظم در گلستان در کمال اعتدال است و ابیات برای کامل‌کردن معنی و مفهوم داستان می‌آید: «لطف اشعار او گذشته از خوبی خود شعر این است که در هر مورد از دو الی سه بیت بیشتر نیآورده» (بهار، ۱۳۷۳، ج ۳: ۱۲۸). بیدل در چهار عنصر مراعات تناسب نثر و نظم را نکرده است. شعرهایی که در چهار عنصر آمده، همانند اشعار گلستان بیشتر سروده خود شاعر است. بیدل سه بار از شعر دیگران استفاده کرده، در چنین مواردی به نام شاعر اشاره می‌کند و شعر را در ادامه فعل نقل قول می‌آورد: «به زبان ارشاد بیان فرمود از مولوی معنوی» (بیدل، ۱۳۹۲: ۸۴). «مطلع بدیعه میرزا قلندر» (همان: ۱۱۰). «شاه حقیقت‌پناه این ابیات مغربی رحمه‌الله بر زبان مبارک راند» (همان: ۱۳۶). با این تفاوت که شعرها همه‌جا برای تأکید و تکمیل موضوع نثر نمی‌آید، بلکه در بعضی جاها موضوع تازه‌ای را آغاز می‌کند. تعداد ابیات در هر موضوع زیاد است و خواننده را از مطلب اصلی دور می‌کند. در صفحه ۳۲۲ پس از ذکر مطلبی، ۸۲ بیت آورده و سپس به ادامه مطلب پرداخته است (نیز نک: ۲۷۴، ۲۸۲، ۳۰۳، ۳۱۴). وجود ۸۸ غزل، ۲۵۴ قطعه، ۱۵۲ رباعی و ۵۹ مثنوی گواه این مدعاست.

۴- رعایت آهنگ کلمات: رعایت آهنگ کلمات در گلستان آن را تا مرز شعر پیش‌برده، پاره‌های موزون گلستان فراوان است. در جای‌جای گلستان می‌توان جملاتی را مشاهده کرد که حکم یک مصراع را دارد، آهنگین و موزون است؛ از این رو می‌توان گلستان را نوعی شعر نغز و گوشنواز نامید؛ زیرا سه عنصر اصلی تخیل، موسیقی و توازن را دارد. چهار عنصر نیز از

(کارهای خلاف معمول): ۱۰۳، انداز (قصد و آهنگ): ۲۱۸، دقت راه (باریکی راه): ۳۲۷. به کارگیری واژه‌های هندی و استفاده از واژه‌ها در معنای خاص منجر به دشواری نثر چهار عنصر شده است.

واژه‌های عربی: سعدی به دلیل تسلط بر زبان عربی، از مجموعه‌ای از واژه‌ها و عبارات عربی نیز استفاده کرده است. واژه‌های به کار رفته عموماً واژه‌هایی رایج و شناخته شده است. «استفاده از این واژه‌ها روانی و تناسب نثر گلستان را باعث شده است» (خطیبی، ۱۳۸۳: ۶۰۴). «منت: ۴۹، مُفْرَح: ۴۹، نخل: ۴۹، فائق: ۴۹، کائنات: ۵۰، شفیع: ۵۰، تضرع: ۵۰، مکاشفت: ۵۰، اعدا: ۵۱، شُنات: ۵۱، مُنیع: ۶۰، تمّع» (نیز رک به: ۶۳، ۶۴، ۶۵، ۶۶، ۶۸، ۶۹، ۸۴، ۸۹، ۹۱، ۱۱۵، ۱۱۷، ۱۲۸، ۱۳۱، ۱۶۷، ۱۷۰، ۱۷۴، ۱۷۸). در مجموع، لغات عربی رایج در گلستان به ۸۰۰ واژه می‌رسد. علاوه بر این به واژه‌ها و ترکیباتی نیز برمی‌خوریم که نامأنوس جلوه می‌کند. تعداد این واژه‌ها البته زیاد نیست و سعدی چنان هنرمندانه و خوش به‌کاربرده که هرگز از زیبایی کلام نکاسته است: «قصب‌الجیب: ۸۹، طیش: ۵۴، روضه غنا: ۵۷، حدیقه غلبا: ۵۷، عین‌القطر: ۸۴، قاع بسیط: ۱۱۵». در چهار عنصر واژه‌های عربی بسیاری به کار رفته است؛ به طوری که کمتر جمله‌ای را می‌توان یافت که واژه‌ای عربی در ساخت آن دخیل نباشد. این امر شاید به آن دلیل است که: «وام‌واژه‌های عربی در زبان هندی بی‌شمار و رواج و بقای آن ثابت و مستمر بوده است» (رضایی و قاسمیان، ۱۳۹۸: ۱۲). یک عامل هم می‌تواند گرویدن هندوها به دین اسلام و ضرورت استفاده از واژه‌های عربی باشد (زندوکیلی و قاسمیان، ۱۴۰۰: ۱۰). واژه‌های به‌کاررفته نامأنوس جلوه نمی‌کند و با توجه به دشواری نثر چهار عنصر کمک زیادی به درک مفهوم جملات می‌کند. بسامد این واژه‌ها در چهار عنصر به بیش از ۱۵۰۰ واژه می‌رسد. «غیان: ۱۰۰، انهار: ۱۰۰، حضیض: ۱۰۱، عون: ۱۰۹، سماع: ۱۰۹، منکشف: ۱۰۹، معاصی: ۱۰۵، الحاح: ۹۹، فتاح: ۱۰۴، تشنیع: ۱۰۱، حسب‌الارشاد: ۱۰۹، التجا: ۱۰۲، شارب خمر: ۱۰۵» (نیز نک به: ۲۹، ۳۳، ۳۸، ۴۲، ۴۵، ۸۸، ۹۱، ۱۳۳، ۱۹۵، ۳۷۱، ۳۹۰، ۴۰۳، ۴۱۹، ۴۶۲).

لغات بازاری و محاوره‌ای: واژه‌های بازاری در زبان محاوره به کار گرفته می‌شود. از زبان عامیانه تعریفی دقیق عرضه نشده است و به طور دقیق نمی‌توان مرز واژه‌های عامیانه و رسمی را مشخص کرد. واژه‌های عامیانه «عبارت‌است از کلمات و ترکیبات زبان محاوره مردم نیمه‌فرهینخته که بی‌قید و بند سخن می‌گویند و الفاظی بر زبان می‌آورند که مردم فرهینخته از ادای آن‌ها، خاصه در محافل رسمی، به شدت احتراز می‌کنند» (نجفی، ۱۳۷۸: ۷). ثروت و انزایی‌نژاد نیز تعریفی روشن از لغات عامیانه ارائه نداده و ابهام این مفهوم را متذکر شده‌اند: «هنوز مرزهای دقیق لغات عامیانه و رسمی در ادبیات ما روشن نیست و ما نیز نتوانستیم به نتیجه قطعی در تعیین چهارچوب درست لفظ عامیانه برسیم» (ثروت و انزایی‌نژاد، ۱۳۷۷: ۶). سعدی برای نزدیک شدن زبان گلستان به زبان عامه از ۱۰۰ واژه بازاری و ترکیب عامیانه استفاده کرده است: «دایه: ۴۹، طاق: ۵۸، پرواری: ۶۰، شوی: ۱۰۷، قابله: ۱۵۰، مامک: ۱۵۲، قابله: ۱۷۵، قجبه: ۱۹۰، دلخوش کردن: ۶۹، نمک‌خورده: ۱۴۰، دل‌سیه‌کردن: ۱۵۵». توجه سعدی به زبان عامه از بیت زیر بهتر مشخص می‌شود؛ استاد سخن ۸ واژه محلی از نوع اسم را استادانه در یک بیت جای داده است؛ واژه‌هایی که امروزه متروک شده یا تحول معنایی یافته‌اند (نشاط، ۱۳۸۷: ۲۳۳).

پَر هَفْتاسَلَه جُونی می‌کُند عَشغ مَقری ثَخی و بونی چِش رُوشْت

(سعدی، ۱۳۹۲: ۱۲۴)

در چهار عنصر دو نوع واژه سوقی دیده می‌شود، واژه‌های ترکی، هندی، مغولی و نوع دیگر واژه‌هایی که بر زبان مردم کوچه و بازار جاری است. ۴۰ واژه کوچه بازاری در این اثر به کار رفته، اما به هیچ روی لطافت زبان سعدی را ندارد. همین تعداد اندک واژه‌های بازاری حاکی از آن است که چهار عنصر نه تنها نتوانسته به زبان عامه نزدیک شود که از زبان مردم کوچه و بازار فرسنگ‌ها نیز دور افتاده است. «بنگی: ۵۸، قاقی: ۲۱۲، توپ و تفنگ: ۳۰۴، فلوس: ۳۰۲، بنگله: ۳۰۷، دُنگی: ۳۲۹، چارسوی: ۱۰۷، تمغا: ۶۸، اشکیل: ۹۴، یرلیغ: ۱۰۵، بی‌دماغی: ۲۴۰، صد سر و گردن بالا: ۲۴۳، کج مجی: ۲۷۸، گل کردن: ۹۷، کلاه بی‌پشم: ۱۲۴».

۲-۱-۲- ترکیب‌سازی

ترکیب‌سازی یکی از ویژگی‌های خانوادهٔ زبانی فارسی است. زبان فارسی از شاخهٔ زبان‌های هند و ایرانی می‌تواند با ترکیب واژه‌های این خانوادهٔ زبانی ترکیباتی نو بسازد (مقرب، ۱۳۷۲: ۴۳). برخی از ترکیباتی که سعدی هنرمندانه در روساخت کلام به‌کار برده‌است با ذهن و زبان خواننده سازگاری دارد: «وظیفه‌خور: ۴۹، سرهنگ‌زاده: ۶۳، حرف‌گیران: ۶۹، شوخ‌دیده: ۷۶، ناتراشیده: ۸۸، درویش‌بچه: ۱۶۲» دیگر ترکیبات خاص سعدی معادل‌هایی است که از ترکیبات عربی ساخته و به‌جای ترکیبات فارسی به‌کار برده این معادل‌سازی در نهایت استادی و در اوج فصاحت به‌کار رفته‌است: «افواه مردم: ۵۱، حرف‌گیران: ۶۹، کریمه‌منظر: ۸۴، بدیع‌جمال: ۱۰۱، کسوت نظیف: ۱۶۳» این ترکیب‌ها که معادل فارسی آن‌ها نیز موجود است هنرمندانه برای حفظ موسیقی کلام و تناسب اسجاع به‌کار رفته‌است. بیدل شاعری مضمون‌تراش است و از این رهگذر ترکیباتی بدیع خلق نموده که تاپیش از او در زبان فارسی کاربرد نداشته‌است. «ترکیب‌هایی که بیدل ساخته از نوع تجارب شاعران قبل از او نیست و شاید مهمترین عامل غموض در شعر او همین نوع ترکیبات باشد» (شفیعی کدکنی، ۱۳۷۶: ۶۵). ترکیب‌های به‌کاررفته در چهار عنصر به چند شکل ساخته شده‌است: اسم + اسم مانند: تصویرآشیان یا از اسم + ریشه فعل مانند: کسوت‌آرای یا از صفت + اسم مانند: صادق‌نفس یا از اسم + صفت مانند: سست‌خیال. برخی نیز ترکیب‌های خاص بیدل است که بسیار هنرمندانه و به مدد تخیل شاعرانه ساخته شده؛ هنری‌ترین نوع ترکیبات در نثر بیدل از این نوع است. «طاووس خرامی کلک مدعا، عرض رنگ‌آمیزی فوایدی است که در بعضی موسم، شوق شگفتگی‌های بهار تأثیرش، گل‌افشان وضوح گردیده بود» (بیدل، ۱۳۹۲: ۲۶۷). ترکیبات وبافت‌های خاصی که بیدل به‌کار برده با بافت طبیعی و محور همنشینی زبان فارسی چندان سازگار نیست و از این‌روی دشواری نثر را رقم زده‌است. «بهار آمیز: ۲۵۰ بی‌پروا خرامی: ۱۸۵ تحیرآشیان: ۳۰۹، توفان‌طرازی: ۲ حیرت‌فرسای: ۳۰۳، خمیازه‌آغوش: ۲، فردوس‌آیین اوقات: ۳۳ ندامت‌خروشی: ۲۰۶ و حشت‌انجامی: ۱۸۶، یاوه‌خرجی: ۲۵۲» در مجموع در چهار عنصر ۴۳۰ ترکیب با ساخت دستوری متفاوت وجود دارد که در کمال ایجاز و شاعرانه‌ترین فرم ممکن ساخته شده هرچند که این ایجاز به ابهام در معنی منجر شده‌است. بیدل در ترکیب‌سازی از دو روش مختلف استفاده کرده‌است؛ ترکیبات خاص و فعل‌های فارسی با کاربرد هندی. بیدل گاهی با بهره گرفتن از زبان عامیانه و به مدد خلاقیت هنری خود فعل‌هایی می‌سازد که تشخیصی خاص به نثر چهار عنصر بخشیده‌است. بخشی از این کارکردهای زبانی را باید حاصل زندگی بیدل در هند دانست. «گوش‌انداختن: گوش‌دادن: ۳۸، چربیدن: برتری: ۵۵، نفس‌سوختن: تلاش کردن: ۶۹، بهارداشتن: خودنمایی کردن: ۹۱، نخل‌بالیدن: ادعای مثمر بودن: ۷۰، چاویدن: گفتن: ۱۰۴» برخی از این ترکیب‌ها نیز با ساخت هنری که عمدتاً استفاده از استعاره مکنیه در آن دخیل بوده ساخته شده‌است. حیرت‌پختن: ۱۰۹، خروش‌تراویدن: ۲۰۷، نفس‌کاشتن: ۲۰۹، شررخندیدن: ۱۵۶، عرق‌گریستن: ۴۱۸».

۲-۱-۳- کاربرد واژه‌های مطرود و مستهجن

هرچند که نثر گلستان به‌واسطهٔ هنرمندی و استفادهٔ سعدی از زبان تعلیمی و ابزار طنز در برخی حکایات زمینهٔ بذله‌گویی را فراهم آورده با این حال در برخی ابواب که تا حدودی به مسائل احساسی و عاطفی پرداخته‌است باز هم تلاش نموده تا مسائل اخلاقی و ادبی را در حد اعلا رعایت کند (بهار، ۱۳۷۳، ج ۳: ۱۳۴). برخی حکایات، آن‌جا که افادهٔ معنی خاص نیازمند به‌کارگیری لفظی مستهجن و به دور از ادب بوده، سعدی در کمال هنرمندی، آن واژه را با زبان ادبی به‌کار برده تا هم معنی مورد نظر انتقال یابد هم از قبح واژه بکاهد: «سیاه را در آن مدت نفس طالب بود و شهوت غالب مهرش بجنیبد و مهرش برداشت» (سعدی، ۱۳۹۲: ۴۸). در خوانش نخست، واژه‌های مهر و مهر که با جناس ناهمسان در بافت جمله قرار گرفته

توجه را به خود جلب کرده و معنی عبارت در رجوع دوباره خواننده به متن مشخص می‌شود. سیال بودن ذهن بین لفظ و معنا، التذاذ هنری به دنبال دارد و از قبیح معنا می‌کاهد.

چنان که رسم عروسی بود تماشا بود ولی به حمله اول عصای شیخ بخت
(سعدی، ۱۳۹۲: ۱۵۳)

استفاده از واژه‌ها و عبارات مستهجن در چهار عنصر بیش از گلستان دیده می‌شود. زشت‌گویی‌ها در برخی موارد عریان و بی‌پروا به کار می‌رود. بیدل برخلاف این که از ناسزاگویی به شدت انتقاد می‌کند اما دو گروه را با الفاظ رکیک مورد هجمه قرار داده است؛ اول رافضیان، دوم خسیسان. در مورد اول به اسد نامی می‌تازد. «اگر کودنی‌ات در مزاج از باب دول مُصمِر نباشد با همچو خودستایان پیش نیایند و به این قسم بی سروپایان طریق تملق نپیمایند» (بیدل، ۱۳۹۲: ۱۲۰). موارد بیشتر ر.ک. ۱۱۷، ۱۲۰، ۲۱۳، ۱۲۵، ۱۳۱.

۲-۱-۴- مختصات نحوی

حذف (کلمه، فعل، حرف) در گلستان و چهار عنصر: از آنجا که یکی از ویژگی‌های سعدی ایجاز و مختصرگویی است، حذف در گلستان چنان به کاررفته که سخن را به اعجاز نزدیک می‌کند بی آن که به تکلف گراید «حذف در سخن سعدی یکی از هنرهای نویسندگی کلام او به‌شمار می‌رود و به سخن سعدی طراوتی خاص بخشیده است» (شعار، ۱۳۵۰: ۲۴۱).

حذف فعل: سعدی در عبارات و جملات گلستان در حذف فعل هم سبک قدما را رعایت کرده است. در مواردی علاوه بر شیوه پیشینیان، گاهی فعل را در جمله نخست حذف کرده و در جمله بعدی باقی گذاشته است (بهار، ۱۳۷۳، ج ۳: ۱۳۷). از نخستین جملات دیباچه گلستان شاهد حذف فعل به قرینه لفظی هستیم: «منت خدای را [است] عزوجل که طاعتش موجب قربت است و به شکر اندرش مزید نعمت [است]» (سعدی، ۱۳۹۲: ۴۹). حذف فعل اسنادی یکی از پربسامدترین انواع حذف در چهار عنصر است. افعال معین و تام نیز گاهی در این حذف‌ها جای می‌گیرند. جملات چهار عنصر به صورت دوبه‌دو باهم قرینه‌اند از همین روی بیدل به تقلید از سبک سعدی در گلستان، در اکثر مواقع در جمله دوم فعل را به قرینه جمله اول حذف می‌کند.

حذف فعل اسنادی: «اگر شکفتگی گل‌های حمد این است که می‌ستایم، غنچه خموشی صد پیرهن بالیده‌تر [است]» (بیدل، ۱۳۹۲: ۲۴). «دامان صحرا را به توهم غباری در کمربینیدن، تنگ حوصلگی همت است و آیینۀ محیط را به تصور کفی در نمذ کشیدن، هجوم جوهر غفلت [است]» (همان، ۵۳). نیز نک: ۵۴، ۵۵، ۵۸، ۳۷، ۳۸، ۳۳، ۳۱، ۲۹، ۲۷، ۲۶، ۲۴، ۲۳.

حذف فعل معین: «آب تا طراوتی به تصور آرد، توفان گریه انگیخته بود و باد تا نفسی راست نماید، به سلسله آه آویخته [بود]» (همان، ۳۴). نیز نک: ۳۵، ۳۷، ۴۴، ۵۵، ۵۸، ۶۲.

حذف فعل تام: «در غلبه تب محرق بیش از سه صد مثقال روغن گاو یکباره در کشیدن، شربت صحت می‌دانست و در آشوب درد چشم، آیینۀ دیده به فلفل سوده انباشتن، صیقل مصلحت [می‌دانست]» (همان، ۹۷). از گونه‌های پربسامد حذف در چهار عنصر آن است که بیدل به دفعات شناسه فعلی اول شخص را حذف می‌کند و خود را شخص غایب در نظر می‌گیرد: «به استفاده خدمت اساتذۀ سروش معنوی گروید [م] و به استفهام آبدجدهجی، عنان توجه معطوف گردانید [م]» (همان، ۳۷). نیز ر.ک: ۳۶، ۳۸، ۳۹، ۴۰، ۱۶۷، ۱۶۸، ۱۶۹، ۳۸، ۳۹. این نوع حذف که بی‌شبهت به آرایه تجرید نیست در سراسر چهار عنصر دیده می‌شود. «تجرید تخاطب شاعر با نفس خود است» (شمیسا، ۱۳۷۳: ۱۷۷).

حذف حروف: حذف نشانه مفعول و حروف اضافه نیز در چهار عنصر فراوان دیده می‌شود. انواع حروف در این کتاب بارها حذف شده. یکی از پربسامدترین حذف‌ها در چهار عنصر همین حذف حروف است که دشواری نثر را منجر شده است.

تلاش جنون‌تازی [به] انفعال نارسایی کشید» (بیدل، ۱۳۹۲: ۳۳۴) «پنجه بی‌حرکتش [در] احتیاط درم ناخن‌وار جزو بدن می‌فهمید» (همان: ۳۰۰) «تکاپوی دقت خیال [از] راه نارفته‌ای به اعتقاد خود نشان داده» (همان: ۲۳۳). نشانه مفعولی «را» نیز در چهار عنصر فراوان حذف شده است: «در حالت طفلی به معاینه وضع پیری رسیدن [را] بعید نمی‌پندارد» (همان: ۳۷۵). نیز ر.ک. ۲۴۶، ۲۶۳، ۳۱۵، ۳۷۷، ۳۹۴، ۴۳۲، ۳۳۱، ۳۲۵. حذف حروف و کاربرد حروف به جای هم در چهار عنصر بسامد بالایی دارد و این حذف‌ها گاه غموض نثر بیدل را بیشتر کرده است به طوری که مخاطب نمی‌تواند ارتباط عناصر نحوی متن را برقرار سازد و از این‌روی مفهوم مدنظر نویسنده را به درستی در نمی‌یابد. «دشمن زیر بغل، به شکاف سقف و دیوار فرصت نگاه نمی‌دارد» (بیدل، ۱۳۹۲: ۱۰۱). حرف اضافه "به" به جای "در" به کار رفته است. از نخستین جملات چهار عنصر با عباراتی مواجه می‌شویم که حذف حروف از جایگاه توضیحی‌شان دریافت معنی را دشوار می‌سازد: «خداوندا! زبان معذور بی‌صرفه‌سرایی است؛ عذر هرزه‌درایان بپذیر! و بیان مجبور آشفته‌نوایی است» (همان: ۲۳). ژرف‌ساخت عبارت چنین است: خداوندا زبان در بی‌صرفه‌سرایی معذور است، عذر هرزه‌درایان را بپذیر و بیان در آشفته‌نوایی مجبور است. حذف «در، را، در» و نحوپیشی نثر را به دشواری سوق داده شمار این‌گونه جملات در چهار عنصر زیاد است. «درحالی‌که حذف در کلام سعدی چنان عادی و هنرمندانه است که مخاطب به هیچ روی آن را در نمی‌یابد، در آن هیچ تکلفی دیده نمی‌شود» (شفیعی، ۱۳۵۶: ۶۶).

فاصله انداختن بین اجزا و وابسته‌های فعلی: سعدی در اغلب عبارات گلستان برای تأثیرگذاری بیشتر بر مخاطب، نفوذ کلام و ایجاد موسیقی، بین اجزای جمله فاصله ایجاد نموده است «عابدی را پادشاهی طلب کرد» (سعدی، ۱۳۹۲: ۹۳). فاصله انداختن بین اجزا و وابسته‌های فعلی در چهار عنصر نیز دیده می‌شود. بیدل این ساخت بلاغی را برای تأکید بیشتر بر موضوع مورد نظر به خدمت گرفته که دشواری بیشتر نثر را باعث شده است؛ چون علاوه بر جابجایی ارکان نحوی، حذف حروف اضافه و ربط را نیز شاهد هستیم که دریافت معنی را دشوار می‌سازد. «سعی طلب‌ها، بسمل‌آهنگ جنون‌تازی است» (بیدل، ۱۳۹۲: ۱۰۱). ژرف‌ساخت جمله به این صورت بوده: سعی طلب‌ها در جنون‌تازی بسمل‌آهنگ است. (نیز ر.ک. ۲۲۱، ۱۷۲، ۱۳۰، ۶۱، ۵۵، ۵۱، ۴۵، ۴۳، ۳۸۴، ۳۵، ۳۰، ۲۴، ۲۳).

افعال مرکب و پیشوندی: گاهی فعل با واژه‌هایی، معمولاً اسم، ترکیب می‌شود و معنی واحدی را بیان می‌کند. معنی مذکور نسبت به معنی لغوی واژه‌های سازنده اغلب در مفهوم مجازی است و به جای ترکیب نوساخته می‌توان فعلی ساده و مرکب قرارداد. اسم در این ساختارها بر پیشوند مقدم می‌آید. گاهی هم برعکس، پیشوند مقدم بر اسم می‌شود. سعدی از افعال پیشوندی متنوع‌تری استفاده کرده، در گلستان ۳۲۵ فعل پیشوندی یافت می‌شود که ۱۶ مورد آن را افعال پیشوندی مرکب تشکیل می‌دهد. «از این بوستان که بودی ما را چه تحفه کرامت‌کردی» (سعدی، ۱۳۹۲: ۱۱). در دوره‌های نخست نثر فارسی با اضافه کردن پیشوندها به افعال، معنی آن‌ها را تغییر می‌دادند و این ظرفیت زبانی را افزایش می‌داده؛ اما به نظر می‌رسد در روزگار بیدل استفاده از پیشوندها به حداقل رسیده است. ریاحی در مقدمه مرصادالعباد می‌نویسد: «از دوره سامانی تا روزگار ما، قرن به قرن استعمال پیشوندها کاهش می‌یابد و طبیعی است که توانایی زبان فارسی در رساندن معانی مختلف کم‌تر می‌شود» (نجم‌رازی، ۱۳۷۶: ۹۲). بیدل از افعال پیشوندی با چند پیشوند خاص استفاده کرده است. تنها ۸۷ فعل پیشوندی در چهار عنصر دیده می‌شود که عمدتاً سه پیشوند «در» «بر» و «وا» در ساخت آن دخیل بوده که بیدل فعل‌های پیشوندی «درگذشتن، درافتادن، برافراشتن، برگرداندن، برتراشیدن، وارسیدن، واخزیدن، وا انگاشتن» را ساخته است.

۲-۲- صنایع ادبی

سعدی در سجع و قراین لفظی واژه‌هایی را انتخاب کرده که اولاً به موقع به کار برده شود ثانیاً سادگی کلام نیز حفظ شود) نشاط، ۱۳۸۷: ۲۲۸). واژه‌هایی که بیدل در سجع‌پردازی استفاده کرده است هیچ یک از ویژگی‌های برشمرده شده برای گلستان

را ندارد و از این حیث از سبک سعدی منزل‌ها دورافتاده است. روانی کلام سعدی از رهگذر استفاده از عبارات و واژه‌هایی رقم خورده که برای خواننده دشواری ندارد و نثر را نیز مغلق جلوه نداده است. «در گلستان انواع سجع به‌کار رفته، اما هنر خاص در این زمینه این است که این عناصر تا حدی مورد استفاده قرار گرفته که به سبک کلام و بیان مقصود گوینده زبانی وارد نکرده است. در مجموع بیشترین سجع‌های به‌کاررفته در گلستان در عبارت‌هایی که به‌صورت جملات قصار هستند یا عباراتی که به شکل مثل سایر رواج یافته‌اند، دیده می‌شود» (دستی و ماحوزی، ۱۳۹۸: ۷۴). این سجع‌ها غالباً دولختی و گاهی نیز سه‌لختی است. تعادل و توازن در به‌کارگیری سجع در سراسر گلستان مشهود است. «آزردن دوستان جهل است و کفارت یمین سهل» (سعدی، ۱۳۹۲: ۵۳).

جملات چهار عنصر مانند مصراع‌های مثنوی با هم قرینه‌اند و جملات دوقرینه‌ای بیشتر از جملات دیگر استفاده شده است. بیدل گاهی نیز از جملات چهار قرینه‌ای استفاده می‌کند که در غنای موسیقایی نثر بسیار مؤثر است. جملات سه‌قرینه‌ای هم به‌طور محدود در چهار عنصر مشاهده می‌شود. سجع متوازی بالاترین بسامد را به خود اختصاص داده تا نثر بیدل موزون و شعرگونه جلوه کند. «سعی باصره، آغوش شناسای حسن و قبح، مهیا کرد و جهد سامعه، نسخه ادراک ستایش و نفرین» (بیدل، ۱۳۹۲: ۳۶). «فضل حق، نعمتی است بی‌حساب و فیض ازل، حسنی بی‌نقاب» (همان: ۴۱).

در چهار عنصر بعد از سجع متوازی، سجع مطرف در جایگاه بعدی قرار می‌گیرد. به دلیل تشابه واج‌های پایانی، بیدل سجع مطرف را برای ایجاد لذت دیداری بیشتر از سجع متوازن به‌کار برده است. «از هر نکته، اسرار کتابی دریافت و از هر نقطه، رموز دفتری و اشکافت» (بیدل، ۱۳۹۲: ۳۸). «با وضوح آثار سوانح، اصغای فریاد شغال ممنوع است و باوجود اخبار وقایع، رغبت آواز کلاغ نامسموع» (همان: ۵۱).

موازنه از دیگر عناصری است که سعدی برای آراستگی نثر به‌کار برده، این عنصر لفظی، کلام را زینت بخشیده و موسیقی و ریتمی خاص به عبارات داده و آن را شعرگونه کرده است. «باران رحمت بی‌حسابش همه‌جا رسیده و خوان نعمت بی‌دریغش همه جا کشیده» (سعدی، ۱۳۹۲: ۴۹). موازنه در چهار عنصر نیز کاربرد زیادی دارد. بیدل واژه‌های هماهنگ را در دو قرینه مقابل هم قرار می‌دهد و نثر را تا مرز شعر پیش می‌برد و از این رهگذر هم لذت دیداری و هم لذت شنیداری و موسیقایی را برای مخاطب رقم می‌زند. «گلفروشی‌های بهار، رنگینی‌ها دارد و موج‌خیزی محیط، طوفان‌ها می‌نگارد» (بیدل، ۱۳۹۲: ۶۰). «ملفوظات نسخ اعتبار در اعداد این حروف دایر است و معلومات کتب امتیاز بر جاده‌های این خطوط سایر» (بیدل، ۱۳۹۲: ۳۷).

ازدواج: «یکی از آرایه‌های بدیع لفظی است که در آن بین عبارات مثنوی یا در بین ابیات واژه‌هایی بدون فاصله یا با فاصله کمی در کنار یکدیگر آورده شود» (صادقیان، ۱۳۸۸: ۴۵).

«دایه ابر بهاری را فرموده تا بنات نبات در مهد زمین پرورد» (سعدی، ۱۳۹۲: ۴۹). «شوارح اطراف و اکناف به تنگی دل‌های حزین، خراش آفتی داشت که حرکت پیشه عالم اسباب جز تیشه بر پای تردد زدن، شعبه آثار سلامت نمی‌شمرند» (بیدل، ۱۳۹۲: ۴۲۷). بیدل در قرینه‌سازی و نظم آهنگین جملات پایه‌پای سعدی پیش رفته است.

حسن تعلیل: آن است که «گوینده بی‌آنکه بخواهد دلیل واقعی چیزی را انکار کند، بر بنیاد پندار شاعرانه برای آن دلیلی خیالی - پنداری و ساختگی برسازد» (راستگو، ۱۳۷۶: ۲۸۲).

«لبت گویی وداع یاران کرد روی از این نیمه سرخ و زان سو زرد» (سعدی، ۱۳۹۲: ۱۴۹). «دانش آهنگان انجمن شهود را هرچند بر طبع یک‌دیگر خوردن است، چون مضراب و تار تمهید مقدمه آشنایی است» (بیدل، ۱۳۹۲: ۶۱). به‌کارگیری این آرایه در گلستان مطابق با هنجار طبیعی زبان است. در چهار عنصر به مقتضای دشوارگویی سبک هندی منظور شاعر از حسن تعلیل‌های به‌کار رفته به‌راحتی دریافت نمی‌شود و دارای غموض و پیچیدگی است.

پارادوکس: تصاویر پارادوکسی یکی از ویژگی‌های سبکی در نثر بیدل است که به سبک هندی و مغلق‌گویی آن ارتباط می‌یابد. در چهار عنصر هم تصاویر آسان و هم تصاویر دیرباب دیده می‌شود. در گلستان نیز تصاویر پارادوکسی دیده می‌شود، اما تفاوت آن با چهار عنصر در قابل‌فهم‌بودن آن برای همه است.

«درویش و غنی بنده این خاک درند/ آنان که غنی‌ترند محتاج‌ترند» (سعدی، ۱۳۹۲: ۶۶).

«بر جولان زمین‌گیری چشم‌گشودن» (بیدل، ۱۳۹۲: ۴۴). «هنوز در قیدگاه مکتب، پای در زنجیر می‌تاخت» (همان: ۱۱۵).

تشخیص: این ساخت هنری در چهار عنصر بسامد بالایی دارد؛ به‌خصوص در ترکیبات خاص بیدل با ساخت دستوری «صفت + اسم» گوشنوازی با نظم خطی واژه‌ها پیوند خورده و پویایی نثر را رقم زده است: «نفسِ جرأت‌انشا، قدم از لب پیش نمی‌گذاشت و نگاه شوخی‌تماشا، تاب حرکت مژگان نداشت» (بیدل، ۱۳۹۲: ۴۲۲). «غنچه تا دم از نکه‌ت زند دل از دست داده‌است و نرگس تا نظر بر رنگ گشاید به چشم باختن آماده» (همان: ۳۰۹). «نگاه شب از آغوش مژگان برون خرامیده» (همان: ۳۲۲). تشخیص‌های به‌کاررفته در چهار عنصر، طرفه و نو جلوه می‌کند؛ ولی تشخیص به‌کاررفته در گلستان روان و مطابق با هنجار طبیعی زبان است. «نخستین دشمنی که بر سر ایشان تاخت، خواب بود» (سعدی، ۱۳۹۲: ۶۱).

تشبیه: سعدی این آرایه بدیعی را به خدمت گرفته تا توصیفات دقیق و زیبا از صحنه‌ای که گزارش می‌کند، به مخاطب عرضه دارد، گاه این تشبیهات در کمال ایجاز چنان دقیق است که مخاطب مجذوب هنرنمایی سعدی می‌شود: «تیغ زبان برکشید و اسب فصاحت در میدان وقاحت جهانید» (سعدی، ۱۳۹۲: ۱۶۴).

در چهار عنصر نیز از انواع تشبیهات در کمال هنرمندی استفاده شده است. گاه هنری‌ترین نوع تشبیه، تشبیه بلیغ اضافی و گاه در قالب جملات اسنادی تصاویری بکر ارائه می‌کند. «کمند آه» (بیدل، ۱۳۹۲: ۵۸)، «غنچه‌های الفاظ: ۷۲». «کاغذ آتش زده، طاوس باغی دیگر است» (همان: ۹۳). «اگر بنفشه‌زار شب، سیرنمایی مژگان آفتاب تنیده است و اگر به تماشای سمن‌ستان روز برآیی، نگاه شب از آغوش مژگان بیرون خرامیده» (همان: ۳۳۲).

استعاره: بیشترین کاربرد استعاره در باب ششم گلستان، به‌خصوص حکایت نهم دیده می‌شود. به نظر می‌رسد علت بسامد بالای استعاره در این باب پرهیز سعدی از به‌کاربردن واژه‌های رکیک است و می‌خواهد از مدار اخلاق خارج نشود. «یکی را زشت‌خویی داد دشنام/ تحمل کرد و گفت ای خوب فرجام» (سعدی، ۱۳۹۲: ۱۱۲). منظور گوینده به استعاره تهکمه بدفرجام است. «استعاره تهکمه آن است که لفظی در معنی ضد آن به استعاره به‌کار رود» (صادقیان، ۱۳۸۸: ۱۶۸). استعاره در چهار عنصر نیز بسامد بالایی دارد. کمتر جمله‌ای در این اثر می‌توان یافت که از بیان استعاری بی‌بهره باشد. استعاره مکنیه و افسون واژه‌ها دست در دست مبالغه، نثر چهار عنصر را آراسته است. استعارات بیدل از نوع استعارات کلاسیک نیست: «استعارات بیدل اشارتی به حقیقت ماورای طبیعت مثالی نیست، بلکه وسایل عجیبی برای وصف اتفاقات است. این است که عناصر استعارات بیدل با اینکه ظاهراً شباهتی با عناصر استعارات و تشبیهات کلاسیکی دارد؛ ولی ترکیب آن‌ها با شاعر قدیم فرق دارد و بعضی مواقع بیدل عناصر نوی را نیز ایجاد می‌نماید» (مجددی، ۱۳۵۰: ۱۵۲). استعارات بیدل بیشتر از نوع مکنیه است و چنین بیانی بی‌تردید فهمیدن زبان چهار عنصر را دشوار کرده است. «این نازک‌خیالی‌ها و تصویرهای بدیع، خواننده را با ابهام و پیچیدگی بیان روبه‌رو می‌کند» (بساک، ۱۴۰۱: ۹). «خمیازه صبحی که به چشم انتظار می‌کشیدم، خنده شام ناامیدی بود و آغوش خامه‌نفس امروز ورق ما و من برمی‌گرداند» (بیدل، ۱۳۹۲: ۱۴۲). «جیب دل: ۱۰۸، گوش یقین: ۲۴۱، جبهه خیال: ۲۴۷، لب اندیشه: ۲۵۹، زانوی خیال: ۲۶۴».

جدول ۱- بسامد انواع واژه‌ها و افعال پیشوندی

نوع	گلستان	چهار عنصر
واژه‌های مهجور	۴۰۰	۲۶۰
واژه‌های عربی	۸۰۰	۱۵۰۰
لغات بازاری	۱۰۰	۴۰
افعال پیشوندی	۳۲۰	۸۷

جدول ۲- بسامد حذف فعل و حروف در چهار عنصر (۲۵ درصد کتاب)

است	۱۷۲	شناسه فعلی «م»	۳۷
بود	۳۹	شناسه فعلی «اند»	۱۵
باشد	۳	حرف «را»	۱۵۸
دانست	۳	حرف «در»	۲۸
کند	۲	حرف «از»	۵
گردانید	۱	حرف «به»	۷
گردید	۴	حرف «با»	۳
داشت	۳	حرف «که»	۶

جدول ۳- بسامد انواع سجع در چهار عنصر (۲۵ درصد کتاب)

سجع متوازی	۵۸۵
سجع مطرف	۳۷۵
سجع متوازن	۷۲

۳- نتیجه

چهار عنصر بیدل از جمله آثاری است که آشکارا تحت تأثیر نثر گلستان به نگارش درآمده است. بیدل تلاش کرده در بسیاری از مؤلفه‌ها گام به گام با سعدی پیش برود. استفاده از واژه‌های عربی، لغات عامیانه، بازاری و لغات رکیک در این اثر زیاد مشاهده می‌شود. مهم‌ترین ویژگی نحوی این اثر، حذف فعل است که بیدل در این ویژگی به سبک و سیاق سعدی نزدیک شده است. از نظر واژه‌سازی بیدل موفق عمل کرده و در چهار عنصر ۴۳۰ واژه با ساخت‌های دستوری متنوع دیده می‌شود که پیش از این در زبان فارسی همانند نداشته است. بخشی از دشواری نثر بیدل مربوط به همین واژه‌هاست. در سطح ادبی استفاده از سجع، صنایع بدیع لفظی مانند ازدواج که مبنای آن بر سجع قرار دارد به موسیقی کلام رونقی خاص بخشیده و در این بخش نیز چهار عنصر مطابق با گلستان پیش رفته است. از دیدگاه علم بیان، کاربرد تشخیص، تشبیه و استعاره پربسامد است. در استفاده از تشخیص، چهار عنصر به سبک گلستان نزدیک شده است. استعاره‌های بیدل بیشتر از نوع مکنیه است. این استعارات نو و بدیع است و با معیارهای کلاسیک هم‌خوانی ندارد؛ از این رو نیز خواننده در درک مفهوم عبارات دچار مشکل می‌شود. کاستی و نقایص چهار عنصر در دو بخش مشهود است؛ یکی ساختار حکایات و دوم اشعار زیادی که در متن گنجانده شده است.

این ابیات در بسیاری موارد کامل‌کننده موضوع نیست؛ بلکه خود، موضوع دیگری را آغاز می‌کند. در مجموع در بسیاری از مؤلفه‌ها چهار عنصر به سبک سعدی نزدیک شده، اما به جز در واژه‌سازی نوآوری دیگری در نثر بیدل مشاهده نمی‌شود.

۴- منابع

- آرزو، عبدالغفور. (۱۳۸۸). *انسان کامل از دیدگاه بیدل و حافظ*، تهران: سوره.
- بساک، حسن. (۱۴۰۱). *تصویرسازی‌های بدیع در غزلیات بیدل دهلوی، فصلنامه مطالعات شبه‌قاره*، ۱۴(۴۲): ۶۳-۹۲.
- بهار، ملک‌الشعرا. (۱۳۷۳). *سبک‌شناسی*، چاپ ششم، تهران: توس.
- بیدل دهلوی، عبدالقادر. (۱۳۹۲). *چهار عنصر بیدل*، بازنوشته سید ضیاء‌الدین شفیعی، چاپ اول، تهران: الهدی.
- ثروت، منصور؛ انزابی‌نژاد، رضا. (۱۳۷۷). *فرهنگ لغات عامیانه معاصر*، تهران: سخن.
- حیب، اسدالله. (۱۳۹۵). *بیدل و چهار عنصر*، چاپ اول، تهران: پرنیان خیال.
- خطیبی، حسین. (۱۳۸۳). *فن نثر در ادب پارسی*، چاپ ششم، تهران: زوار.
- خلیلی، خلیل‌الله. (۱۳۸۳). *فیض قدس*، تهران: المهدی.
- دشتی، علی؛ ماحوزی، مهدی. (۱۳۹۸). *قلمروی سعدی*، چاپ دوم، تهران: زوار.
- راستگو، سید محمد. (۱۳۷۶). *هنر سخن‌آرایی (فن بدیع)*، تهران: سمت.
- رضایی، رضا؛ قاسمیان، مرضیه. (۱۳۹۸). *تغییرات ساختاری کلمات عربی در اثر ورود به شبه‌قاره هند، فصلنامه مطالعات شبه‌قاره*، ۱۱(۳۷): ۶۱-۷۲.
- زرین‌کوب، عبدالحسین. (۱۳۳۸). *حدیث خوش سعدی*، چاپ دوم، تهران: سخن.
- زندوکیلی، محمد؛ قاسمیان، مرضیه. (۱۴۰۰). *ورود زبان عربی به هند و بازتاب آن در شبه‌قاره، فصلنامه مطالعات شبه‌قاره*، ۱۳(۴۰): ۱۹۴-۱۷۹.
- سعدی، شیخ‌مصلح‌الدین. (۱۳۹۲). *کلیات سعدی*، به اهتمام محمدعلی فروغی، ویرایش کاظم عابدینی مطلق تهران: فرهنگ.
- شعار، جعفر. (۱۳۵۰). *حذف در سخن سعدی*، مندرج در مجموعه مقالاتی درباره زندگی و شعر سعدی: ۲۵۰-۲۳۹.
- شفیعی کدکنی، محمدرضا. (۱۳۷۶). *شاعر آینه‌ها*، چاپ یازدهم، تهران: آگاه.
- شفیعی، محمود. (۱۳۵۶). *سعدی از نظر سبک و دستور زبان*، *مجله ارمنان*، ۲(۵۹): ۱۶۱-۱۶۴.
- شمیسا، سیروس. (۱۳۷۳). *نگاهی تازه به بدیع*، چاپ اول، تهران: میترا.
- صادقیان، محمدعلی. (۱۳۸۸). *زیور سخن در بدیع فارسی*، چاپ دوم، یزد: دانشگاه یزد.
- عبدالغنی. (۱۳۵۱). *احوال و آثار میرزا عبدالقادر بیدل*، ترجمه میرمحمد آصف انصاری، کابل: پوهنجی ادبیات.
- عمر، ماه‌جبین. (۱۳۸۷). *ترکیبات خاص بیدل در چهار عنصر*، چاپ اول، دهلی نو: مرکز تحقیقات فارسی رایزنی فرهنگی سفارت جمهوری اسلامی ایران.
- مجددی، غلامحسین. (۱۳۵۰). *بیدل‌شناسی*، کابل: پوهنتو.
- مقرب، مصطفی. (۱۳۷۲). *ترکیب در زبان فارسی*، تهران: توس.
- منزوی، احمد. (۱۳۵۲). *تتبع در گلستان سعدی*، *نشریه وحید*، ۱۱۳.
- نجفی، ابوالحسن. (۱۳۷۸). *فرهنگ فارسی عامیانه*، تهران: نیلوفر.
- نجم رازی. (۱۳۷۶). *مرصادالعباد*، به اهتمام محمدامین ریاحی، تهران: علمی و فرهنگی.
- نشاط، محمود. (۱۳۸۷). *نقش واژه‌ها و ترکیبات در آثار سعدی*، مندرج در مجموعه مقالات سلسله موی دوست، گردآورنده کاوس حسن‌لی، ۲۳۷-۲۱۸.
- ولی‌پور، عبدالله؛ همتی، رقیه. (۱۳۹۱). *گلگشتی در گلزار چهار عنصر بیدل دهلوی، فصلنامه مطالعات شبه‌قاره*، ۴(۱۳): ۱۱۵-۱۴۰.